

महानोरांच्या कवितेतील वेगळेपण

The uniqueness of Mahanor's poetry

डॉ. सौ. वीरा मांडवकर

सहायक प्राध्यापक, इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ

इ मेल : pavanmandavkar@yahoo.com भ्रमणध्वनी ९४०३०१४८८५

गोषवारा -

कवी ना.धों. महानोर म्हणजेच नामदेव धोंडी महानोर यांची कविता म्हणजे एखाद्या शेतशिवाराने आपली गुपिते मोकळेपणाने आपल्यासमोर उघड करावीत, अशी आहे. सृष्टीच्या सूक्ष्म बारकाव्यांसह ही कविता आपल्यासमोर उलगडते. लोकभाषा आणि लोकसंस्कृतीच्या अभिजात लयी, त्यांच्यातील सुकोमल धाग्यांनी ते आपल्यासमोर आणतात. त्यांनी गाव, रान, निसर्ग, माणसे यांच्यातील नात्यांच्या लावण्याचे अद्भुत प्रकट केले. रविकिरण मंडळातील अनेक कवींनी महानोरांआधी निसर्गकविता फुलवल्या; पण महानोरांच्या काव्यातील ओल्या मातीचा सुगंध कुणालाही कवितेतून मांडता आला नाही. १९६७ ते २००० पर्यंत ना.धों. महानोरांचे विविध काव्यसंग्रह प्रकाशित झालेले. या सर्वच काव्यसंग्रहांनी मराठी मनावर राज्य केले. त्यासोबतच त्यांच्या चित्रपट गीतांनाही खूप प्रसिद्धी मिळालेली आहे. शब्दांवर हुकुमत, अल्पाक्षरत्व, रानातील प्रतिमांचा सुंदर वापर, कुठेही सवंगपणा न आणता केलेली स्त्रीवर्णने, ग्रासलेल्या स्त्रियांचेही दुःख तितक्याच समर्थपणे मांडणारी प्रतिभा, बोलभाषेचा अकृत्रिम गोडवा, शेती या व्यवसायावरची अस्सल निष्ठा या सर्वच गुणांमुळे कवी ना. धों. महानोरांची कविता मातीतून उगवलेली पण आपल्या अंगभूत गुणांनी गगनभरारी मारताना दिसते.

Abstract

Poet N.D. Mahanor i.e. Namdev Dhondi Mahanor's poem is that a farm should openly reveal his secrets to us. This poem unfolds before us with the subtle nuances of creation. He brings to us the sublime threads of folk language and folk culture. He made a wonderful revelation of the relationship between the village, the forest, the nature, the people. Many poets of Ravi Kiran Mandal recited nature poems before Mahanor; but no one was able to express the fragrance of wet soil in Mahanor's poetry. From 1967 to 2000, various collections of poetry of Mahanor have been published. All these collections of poetry ruled the Marathi mind. In addition, his film songs are very popular. The poet is not a poet because of his dominance over words, his eloquence, his beautiful use of images in the forest, his femininity without any ambiguity, his ability to express the sorrows of afflicted women just as powerfully, his unpretentious sweetness of speech, his genuine devotion to agriculture. Mahanor's poetry seems to have grown out of the soil but is hitting the skies with its innate qualities.

बीजशब्द — कविता, रान, शेतशिवार, माती. स्त्री, सृजन

प्रस्तावना —

कविता हा वाङ्मयप्रकार अत्यंत प्राचीन आणि श्रेष्ठ म्हणून गणला जातो. किमान हजार वर्षांची परंपरा असलेल्या कवितेला पहिल्या आठशे वर्षांच्या काळात संत, पंडित, शाहीर अशा सर्वांनी धर्म आणि समाजसुधारणेचे माध्यम बनविले होते. शेवटच्या दोनशे वर्षांच्या कालखंडात कवितेचे स्वरूप झपाट्याने बदलले. त्याला सामाजिक चेहरामोहरा लाभला. काव्य हे मानवी भावभावनांच्या अभिव्यक्तीचे साधन बनले. कवींना कुठलाही विषय वर्ज्य राहिला नाही. मनाच्या अंतरंगात डोकवतानाच आजूबाजूच्या निसर्गाकडेही कवीचे लक्ष वेधले गेले. निसर्गाचे कधीही न दिसलेले सौंदर्य कवितेतून पाझरू लागले. प्राचीन काव्यात संतांच्या रचनांमधून निसर्गाचे दर्शन होत होते; पण विसाव्या शतकातील कवींच्या निसर्गप्रतिमांतून प्रणयाचे, शृंगाराचे रंग उधळले जाऊ लागले. आधुनिक मराठी कवितेमध्ये केशवसुत — मर्ढेकर — सुर्वे असा विचार मांडला जातो. शेतशिवारविषयी या कवींनी काही लिखाण केले होते. रविकिरण मंडळातील काही कवींनी त्यांच्या काव्यातून निसर्ग फुलवला. पां.श्री. गोरे, भालचंद्र लोवलेकर, ना.प्र. देशपांडे यांसारख्या कवींनी जानपद वृत्तीची निसर्गाच्या जवळ जाणारी लक्षवेधी कविता लिहिली. १९५२ साली बहिणाबाईंच्या गाण्यातून निसर्गाचा सहजसुंदर आविष्कार उदयास आला. याच काळात १९६० च्या दरम्यान ना.धों. महानोरांनी काव्यलेखनाला सुरुवात केली. त्यांच्यावर लोकसाहित्याचे संस्कार होते. शेतकरी म्हणून माती आणि निसर्गाशी असणारा जिवाळ्याचा संबंध, मागच्या आणि समकालीन कवींच्या लेखनाचा प्रभाव अशी त्यांची कविता दिसते.

ना.धों. महानोरांचा काव्यप्रवास

ना.धों. महानोरांचा पहिला काव्यसंग्रह 'रानातल्या कविता' हा १९६७ मध्ये प्रसिद्ध झाला. परंपरेच्या चौकटीत अडकून पडलेल्या कवितेला महानोरांनी रानाची हिरवी बोली परिधान केली. पदार्पणातच अवघा महाराष्ट्र या हिरव्या बोलीने काबीज केला. १९७१ मध्ये आलेल्या 'वही' ह्या दुसऱ्या काव्यसंग्रहाने महानोरांनी लावणीतले नजाकत नव्याने उलगडून दाखविले. या काव्यसंग्रहामुळे रसिकांच्या मनातील महानोरांचे स्थान अधिकच पक्के झाले आणि महानोरांच्या प्रतिभेचा, लोकप्रियतेचा आलेख उंचावत राहिला. १९८२ मध्ये 'पावसाळी कविता', १९८४ मध्ये 'अजिंठा' हे मेजर रॉबर्ट गिल आणि पारूच्या कलासक्त मनांचे प्रतिबिंब उमटवणारे मुक्त भावकाव्य, १९९० मधील 'प्रार्थना दयाघना' यातून मुक्तच्छंदाचे दर्शन, १९९७ मध्ये 'पानझळ' यात गाजलेली चित्रपटगीते आणि अभंग, १९९८ मध्ये 'गाथा शिवरायांची', २००० मध्ये 'तिची कहाणी' असा १९६७ ते २००० पर्यंत ना.धों. महानोरांचा काव्यप्रवास दिसतो. एवढ्या प्रदीर्घ कालावधीत त्यांच्या काव्यात तोचतोपणा डोकावला नाही. सातत्याने नित्यनूतन कल्पनांनी त्यांची कविता बहरली. आशय अभिव्यक्तीची पातळी बदलत राहिली. याचे कारण महानोरांची प्रयोगशीलता विविधरंगी आणि विविधदंगी आहे. 'कवितेच्या रूपबंधाच्या बाह्य अंगाचा, इंद्रियगोचर रूपाचा, तिच्या मानसिक, अर्थात्मक, आशयात्मक अंगाशी संबंध असतो. कविता या साहित्यकृतीत कायिक, नादरूपात्मक आणि मानसिक रूपबंध एकात्म झालेले असतात. कवितेत शब्दांचा नाद शब्दांच्या अर्थात पालट घडवून आणतो. अर्थाला अधिक समृद्ध करतो.'^१ ना. धों. महानोरांना कवितेचे हे सगळे पैलू चांगल्या तऱ्हेने उमगले होते. म्हणूनच इतका प्रदीर्घ काळ त्यांची कविता अर्थपूर्ण राहिली.

महानोरांच्या काव्यातील निसर्ग

ना.धों. महानोरांच्या कवितेतील वेगळेपणा त्यांच्या जीवनदृष्टीतच आहे. आपल्या आजूबाजूच्या निसर्गाकडे डोळसपणे पाहणारी, रानातले बारकावे शोधणारी, सामान्यांना न जाणवणारी, रानाचे रूप आपल्या अनोख्या शैलीत मांडणारी त्यांची जीवनदृष्टी त्यांच्या काव्याला मातीशीही जोडते आणि उंचीवरही नेते. आपल्या जमिनीशी, मृदगंधाशी, भोवतालच्या परिसराशी आणि परिसरातील माणसांशी कवी एकरूप झाला आहे.

या शेताने लळा लाविला असा असा की,
सुखदुःखाला परस्परांशी हसलो - रडलो
आतातर हा जीवच अवघा, असा जखडला
मी त्याच्या हिरव्या बोलीचा शब्द जाहलो

(रानातल्या कविता)

महानोरांच्या कवितेतील निसर्ग कुठे पर्यटन करून त्यांनी मिळवला नाही. तो त्यांच्या अनुभवविश्वाचा आविभाज्य घटक आहे. कवी रानात आणि रानातल्या लोकांच्या सहवासात सौंदर्य शोधतो. रानातल्या प्रतिमा या मनुष्य म्हणून जन्माला येणाऱ्या प्रत्येकाला सहज ओळखता येतात. म्हणूनच रसिकांना महानोरांच्या प्रतिमाविश्वात सहजपणे संचार करता येतो. गंधवतीचे मन आणि मनात भिरभिरणारे राजस पाखरू, फुलात न्हालेली ओली पहाट, कळीत साकळलेले केशर, ज्वारीचे अंग मोडीत चालणे, लख्ख लाखेरी देह आणि गच्च भरलेले रान, गाभोळली चिंच आणि गर्भाचा भार पोटी सहन करणे, कठीण झालेली पहिलटकरीण अशा अनेक प्रतिमा महानोरांचे निसर्गाशी असलेले एकरूपत्व दर्शवून देतात.

'रानातल्या कविता' मधील शब्दकळा, निसर्गचित्रांचे नेमके अकृत्रिम आरेखन करतात. कृषिप्रधान संस्कृतीचा आविभाज्य घटक झाडे, पक्षी, रान, पिके, निसर्गचक्रातील सूक्ष्म बदल यांची एकरूपता काव्यातून सतत दिसते. सृष्टीशी संबंधित कितीतरी शब्द कवितेतून बेमालूमपणे भेटत राहतात. जसे - झुजुंजुं, झिम्माड, सकवार, थेंबुटे, मेघुटे, रावा, राजस, हारा, टच्च, कमळण, राया, चावळ, बिंदोली, अवस, वेल्हाळ, भर्तार, आबादानी, गोंदण या शब्दांचा लयबद्ध वापर कवितेला गेयतेकडे नेतो.

'रानातल्या कविता' बद्दल म.सु. पाटील म्हणतात, 'तिच्या - आपल्या भेटीत ती आपल्या मनावर काही ठसे उमटवून जाईल, ते आपल्या मनाच्या अंधाऱ्या खोलीत कवडशांसारखे प्रकाशत राहतील. त्यांच्याशी आपण खेळत बसावे.'^२

महानोरांच्या कवितेतील स्त्रीप्रतिमा

महानोरांच्या कवितेतील स्त्रीप्रतिमा प्रामुख्याने दोन भागात विभागली जाऊ शकते.

१. प्रणयिनी स्त्री
२. ग्रासलेली स्त्री

स्त्रियांचे चित्रण करताना महानोर कुठलाही आविर्भाव आणत नाहीत. सहजपणे घराअंगणात वावरल्यासारखी त्यांची स्त्री आपल्या सुखदुःखासह कवितेत वावरते. प्रणयाचे उत्कट आविष्कार दाखविणारी ही स्त्री कुठेही सवंग वाटत नाही. स्त्रीपुरुषांमधील अलवार नाते महानोर उत्कटतेने मांडतात त्यामुळे यांच्या कवितेतील प्रणयवर्णने बीभत्स वाटत नाहीत.

सृष्टी आणि स्त्री अशी परिचित साम्यभावना कवी वेळोवेळी दर्शवून देतात. सृजनाचे नवनवे पदर उलगडताना स्त्री आणि भूमीचे साम्य रसिकांना अचंबित करते.

ह्या नभाने ह्या भुईला दान द्यावे
आणि ह्या मातीतुनी चैतन्य गावे
कोणती पुण्ये अशी येती फळाला
जोधळ्याला चांदणे लखडून जावे (रानातल्या कविता)

रानाचे सृजन व्यक्त करताना लौकिकाच्या पातळीवर हे सृजनाचे रंग, गंध, ढंग चपखल बसतात.

‘रानातल्या कवितां’नंतर महानोरांच्या कवितेने आमूलाग्र वळण घेतलेले दिसते. ‘प्रार्थना दयाधना’ ह्या काव्यसंग्रहाच्या मनोगतात त्या मागील कारणमीमांसा स्पष्ट होते. त्यांच्या मते, ‘खेड्यातला एकसंध आनंदोत्सव, जात, पात, धर्म विसरून एकत्र नांदणारे खेडे, माणसामाणसातला जिव्हाळा, झिम्मा, ओवी, लोकसंगीत अशी सगळी वैशिष्ट्ये असलेले खेडे विस्कटून चालले आहे.’ या विमनस्कतेचा परिणाम त्यांच्या कवितांवर आणि त्यातल्या स्त्रीचित्रणावर झालेला दिसतो. दुष्काळी खेड्याकडे पाहताना सुंदर स्त्रियांचे विभ्रम त्यांना मोहात पाडू शकत नाही. त्यांना प्रत्यक्ष जाणवलेली गलितगात्र स्त्री कवितेतून अवतरते. दुष्काळ, लुटालूट, माणुसकीचे अधःपतन अशा वातावरणात कवी स्त्रीचे हेच रूप पाहू शकतो.

पदर तोंडाला लावून रडणारी
विसेक वर्षाची गर्भारिणी पोर
करपून गेलेल्या पिकाच्या तिच्या
पांढऱ्या शेतावर
एकटीच. (प्रार्थना दयाधना)

अशी स्त्री त्यांना खेड्यातच नाही, तर शहरात, महानगरात, परदेशातही दिसते. ‘तिची कहाणी’ यातून वेगवेगळ्या स्त्रियांचे सोसणे, कोलमडून जाणे, कुढत राहणे महानोर दाखवतात. एका बाजूने स्त्री जीवनाचा भोगवटा, त्याच आवर्तात अडकलेली बाई आणि दुसऱ्या बाजूने तिला सापडू लागलेल्या प्रकाशवाटा याचे चित्रण लहान लहान कहाण्यांमधून मांडत महानोरांच्या कवितेने नवे वळण घेतले आहे.³

‘आता गाव निर्मळ... ठिकाणावर आलेलं.
बहकलेल्या माणसांचं डोस्क ठीक झालेलं.
बायकांनाच टरकून माणसं आपापल्या घट्यात
अध्यात ना मध्यात, आता आपापल्या संसारात

(तिची कहाणी)

महानोरांची चित्रपटगीते

काव्यासोबतच कथा, कादंबरीलेखन, लोकगीत संपादन अशा विविध क्षेत्रात महानोरांनी आपला ठसा उमटवला. अनेक चित्रपटांची गाणी लिहिली. चित्रपटगीते लिहिताना करव्या लागणाऱ्या केविलवाण्या तडजोडींच्या पार्श्वभूमीवर महानोरांची चित्रपटगीते अप्रतिम काव्यश्रवणाचा आनंद देतात. सुदैवाने त्यांना लाभलेल्या संगीत दिग्दर्शकांनी त्यांना बरेच स्वातंत्र्य दिले होते. महानोरांचे अंगभूत काव्य चित्रपटांच्या माध्यमातूनही त्याच खरेपणाने बाहेर आले. महानोरांची चित्रपटगीते म्हणजे एक अविस्मरणीय अनुभव आहे. ‘जैत रे जैत’ चित्रपटातील सर्वच गीते (मी कात टाकली, जांभूळ पिकल्या झाडाखाली, आम्ही ठाकर ठाकर), ‘अबोली’ चित्रपटातील अनेक गीते (बंबोई मोटी बाबा बंबोई मोटी, पैशाची दाटी समिंद्राकाठी), ‘एक होता विदूषक’ चित्रपटातील सुंदर गीते (बालपणीची रिमझिम गाणी, अंगावरती शिडकावा), ‘मुक्ता’ चित्रपटातील गीते (जाईजुईचा गंध मातीला, हिरव्या पानांचा छंद गीताला), ‘दोषी’ चित्रपटातील गीते (जाईच्या मांडवा, कारल्याचा वेल, संसाराची स्वप्न कशी सांगू), ‘सर्जा’ चित्रपटातील गीते (चिंब पावसानं रान झालं आबादानी, झाकू कशी पाठीवर मी चांदण गोंदणी) अशा अप्रतिम गीतांनी महानोरांची चित्रपट गीते सजली आहेत.

महानोरांची शब्दकळा

‘शब्दकळा हे प्राणभूत तत्त्व मानले गेले. ‘काव्यार्थ’ आणि कवितेचा ‘घाट’ शब्दकळेतून स्फुरलेला असतो, पूर्वनिश्चित नसतो. शब्दकळेतून कवीचे व्यक्तिमत्त्व, त्यांची संवेदनशीलता यांचाही प्रत्यय येत असतो. त्यामुळे काव्यकृती आणि कवीचे व्यक्तिमत्त्व अशा दोन्ही अंगांचा विचार शब्दकळेच्या आधारे होऊ शकतो.’⁴ शब्द हे कवितेचे साधनद्रव्य असले तरी त्यांना वेगळे असे अस्तित्व नसते. कवीची अनुभूती विकसित करून तिला कलात्मक रूप देणे, कवीच्या जाणिवा रसिकांपर्यंत पोचविणे हे शब्दांचे काम. महानोर जेव्हा शब्दांशी खेळतात, तेव्हा शब्दांना अर्थ प्राप्त होतोच; पण त्यासोबतच नाद, रंग, रूप, लय, भान हे सगळे प्राप्त होते.

शब्दांचा झेंडा रुजवून भटकताना....
शब्दांच्या मंतरल्या दुनियेत आम्ही
रात्रंदिन भन्नाट, शब्दांचे राजे....

एकूणच महानोरांची कविता अनेक वैशिष्ट्यांनी वेगळी ठरते, याचे कारण ती केवळ समकालीन कवितेला वेगळेपण देऊन गेलेली नाही तर मराठी कवितेचा पूर्वसुरीचा लिखित-अलिखित वारसा सांभाळून या कवितेने आपले वेगळेपण सिद्ध केले. त्यासाठी कुठल्याही स्तरावर आक्रस्ताळेपणाचा, आक्रमकतेचा, सवंगतेचा आधार घेतला नाही. महानोरांच्या एकूण लेखनप्रवासात त्यांचे एक प्रयोगशील, चिंतनशील शेतकरी असणे खूप महत्त्वाचे आहे. एखाद्याच्या पोटापाण्याचा व्यवसाय एवढा मूलगामी परिणाम त्यांच्या लेखनावर पाडू शकतो, ही खूप वैशिष्ट्यपूर्ण गोष्ट आहे. 'लोकगीतांच्या संचितातून कवितेची शब्दकळा शोधणाऱ्या महानोरांची शैली बोलभाषेतील सहजता, अकृत्रिम गोडवा, नाद आणि प्रवाहीपण हे विशेष अंगभूतपणे घेऊन आली आहे. नेमकेपणा आणि सूचकता यामुळे त्यांच्या कवितांची विलोभनीयता वाढली आहे.'⁴ मोजक्या शब्दांत खूप मोठा आशय व्यक्त करण्याचे सामर्थ्य महानोरांमध्ये पुरेपूर आहे. शब्दांवर हुकुमत गाजवणारी महानोरांची प्रतिभा शब्दांना वाकवत, त्यांच्याशी खेळत आशयसंपृक्त होत जाते. असे महानोरांचे शब्द रसिकांच्या मनाचा ठाव घेतात आणि वर्षानुवर्षे त्यांच्या हृदयात ठाण मांडून बसतात.

निष्कर्ष —

१. महानोरांच्या कवितांचे मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांच्या कवितेतील रान संपूर्ण बारकाव्यानिशी आपल्या समोर उभे राहते.
२. त्यांच्या कवितेला लोकभाषेचा गोडवा प्राप्त झालेला असल्यामुळे ती मातीतून उगवून थेट आपल्यासमोर उभी राहिल्यासारखी वाटते.
३. कवितांना लाभलेल्या लोकसंस्कृतीच्या पार्श्वभूमीमुळे भोवतालचा परिसर यथार्थपणे रसिकांसमोर चित्रित होतो.
४. १९६७ ते २००० अशा दीर्घ काव्यप्रवासात महानोरांची कविता नित्यनूतन रूप धारण करण्याचे रहस्य त्यांच्या विविधरंगी प्रतिभेमध्ये दडलेले आहे.
५. सुष्टी आणि स्त्री अशी साम्यभावना कवीला विशेष प्रिय आहे. सृजनाचे नवनवे पदर उलगडताना स्त्री आणि भूमीचे साम्य रसिकांना महानोरांमुळे नव्याने कळते.
६. नंतरच्या काळातील खेड्यांच्या बदलत्या स्वरूपाचा परिणाम महानोरांच्या कवितेवर विशेषतः स्त्रीचित्रणावर जास्त जाणवतो.
७. चित्रपट गीतांचा आढावा घेतल्यास त्यात महानोरांच्या अनेक लोकप्रिय गीतांचा समावेश होतो.
८. महानोरांची चित्रपटगीते केवळ सुंदर चालींमुळे नाही तर त्यातल्या जिवंत काव्यामुळे रसिकांच्या ओठांवर आजही खेळताना दिसतात.
९. शब्दांवर हुकुमत, अल्पाक्षरत्व, रानातील प्रतिमांचा सुंदर वापर, कुठेही सवंगपणा न आणता केलेली स्त्रीवर्णने, ग्रासलेल्या स्त्रियांचेही दुःख तितक्याच समर्थपणे मांडणारी प्रतिभा, बोलभाषेचा अकृत्रिम गोडवा, शेती या व्यवसायावरची अस्सल निष्ठा या सर्वच गुणांमुळे कवी ना. धों. महानोरांची कविता मातीतून उगवलेली पण आपल्या अंगभूत गुणांनी उंच आकाशात पोचलेली दिसते.

संदर्भ —

१. गणोरकर, प्रभा डहाके, वसंत आबाजी आणि इतर (संपा.), कवितेचा रूपबंध, वाङ्मयीन संज्ञा संकल्पना कोश, ग.रा. भटकळ फाउंडेशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती, २००१, पृ. १००
२. पाटील, म.सु., रानातल्या कविता, महानोरांची कविता, संपा. श्रीकांत देशमुख, निर्मल प्रकाशन, नांदेड, प्रथमावृत्ती, २००३, पृ. ७९
३. महाजन, कविता, स्त्री जीवनाचा भोगवटा, महानोरांची कविता, उनि., पृ. ३२७
४. राजाध्यक्ष, विजया आणि इतर (संपा.), काव्याची शब्दकळा, मराठी वाङ्मयकोश, समीक्षा संज्ञा, खंड चौथा, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, २००२, पृ. ९७
५. गणोरकर, प्रभा, टाकळकर, उषा व इतर (संपा.), महानोर, नामदेव धोंडी, संक्षिप्त मराठी वाङ्मयकोश, १९२० पासून २००३ पर्यंतचा कालखंड, खंड २, प्रथमावृत्ती, २००४, ग. रा. भटकळ फाउंडेशन, मुंबई, पृ. ५६६

Published Details

Published at:

Research Journal of India (RJI), Dr. Bhau Mandavkar Research Centre (DBMRC), Kalamb, p-ISSN 2349-9370, e-ISSN 2582-4848, Vol. II, Issue I, Oct. 2015, pp 115-119

Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3635341>